

на Українську академію радянської торгівлі у м. Києві. Цей навчальний заклад готував висококваліфікованих кадрів для галузі – економістів–організаторів радянської торгівлі та економістів–організаторів громадського харчування. Студентами могли стати працівники торговельної системи зі стажем керівної роботи не менше 3–5 років, стахановці торгівлі за рекомендаціями обласних комітетів КП(б)У або Наркомвнурту УРСР. Для осіб, які не мали 7–класної освіти, були організовані підготовчі курси. У 1938 р. на базі факультетів особливого призначення створено Інститути керівних працівників. Вони мали факультет організаторів радянської торгівлі, факультет організаторів громадського харчування та факультет особливого призначення. Навчання здійснювалося за індивідуальним графіком без відриву від виробництва. В інституті мали навчатися народні комісари торгівлі республіки, його заступники, начальники управлінь, директори контор, господарських організацій та інші керівники торговельних органів.

Список використаних джерел

1. Рябченко О. Л. Формування контингенту студентів у вищих навчальних закладах радянської України (кінець 1920–х – 1930–ті рр.) / О. Л. Рябченко // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип.33. – С.124–135.
2. Рябченко О. Л. Студенти радянської України 1920–1930–х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Рябченко. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.
3. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.8797. – 378 арк.
4. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4637. – 96 арк.
5. Інститут рукопису. – Ф. XXXVIII. – Спр.115.
6. Там само. – Ф. XXXVIII. – Спр.114.
7. Мазаракі А. А., Пиріг О. А., Скірда Т. І. Історія Київського національного торговельно–економічного університету / А. А. Мазаракі, О. А. Пиріг, Т. І. Скірда та ін. – К.: Книга, 2006. – 256 с.
8. Собрание законов и распоряжений Рабоче–крестьянского правительства СССР. – 1934. – №3.

References

1. Rjabchenko O. L. Formuvannja kontyngentu studentiv u vyshhnyh navchal'nyh zakladiv radjans'koi' Ukraї'ny (kinec' 1920–h – 1930–ti rr.) / O. L. Rjabchenko // Storinky istorii': Zbirnyk naukovykh prac'. – 2012. – Vyp.33. – S.124–135.
2. Rjabchenko O. L. Studenty radjans'koi' Ukraї'ny 1920–1930–h rokiv: praktyky povsjakdennosti ta konflikty identyfikacii' / O. Rjabchenko. – H.: HNAMEG, 2012. – 456 s.
3. CDAVO Ukraї'ny. – F.166. – Op.6. – Spr.8797. – 378 ark.
4. CDAGO Ukraї'ny. – F.1. – Op.20. – Spr.4637. – 96 ark.
5. Instytut rukopysu. – F. XXXVIII. – Spr.115.
6. Tam samo. – F. XXXVIII. – Spr.114.
7. Mazaraki A. A., Pyrig O. A., Skyrda T. I. Istorija Kyi'v-s'kogo nacional'nogo torgovel'no–ekonomichnogo universytetu / A. A. Mazaraki, O. A. Pyrig, T. I. Skyrda ta in. – K.: Knyga, 2006. – 256 s.
8. Sobranie zakonov i rasporjazhenij Raboche–krest'janskogo pravitel'stva SSSR. – 1934. – №3.

Lytvyn N. N., Ph.D. in History, docent of Department of Philosophy and Social Sciences Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine, Kyiv), bauschlomba@gmail.com

Training of specialists in trade and economic profile in a planned economy in the 1930 year

Opened goals and objectives that were set in front of the trade and economic education on the part of the party, and educational–methodical plans for the development of trade and economic education in the 1930–s.

Keywords: trade, commercial and economic education, commercial schools.

* * *

УДК [94(47+57):373.091.64]«1934/1935»

Слободян С. О.,
аспірант, Чернівецький національний університет
ім. Ю. Федьковича (Україна, Чернівці),
stasslobodian@gmail.com

РОБОТА НАД КОНЦЕПЦІЄЮ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ У РАМКАХ НАПИСАННЯ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ В СРСР У 1934–1935 РОКАХ

Розглянуто початковий етап створення шкільних підручників історії в СРСР. У 1934 р. почалася активна робота з розробки концепції вітчизняної історії у першу чергу для потреб освіти. Ця робота розпочалася одночасно з значними змінами у ідеології держави у напрямку до патріотизму. Влітку цього року конспекти підручників були прочитані Й. Сталіним і його оточенням.

Аналізується зміст зауважень Й. Сталіна, С. Кірова і А. Жданова до комплексу підручника, підготованого колективом авторів під редакцією М. Ванаса. На основі цього документу автор намагається зрозуміти ті вимоги, які ставилися перед авторськими колективами. Також досліджено вплив партійних лідерів на висвітлення окремих епізодів історії Росії.

Крім того, значна увага приділена критиці Й. Сталіним статті Ф. Енгельса «Зовнішня політика російського царизму» і показаний її вплив на процес написання підручників з вітчизняної історії.

Також автор статті відобразив ті політичні обставини, в яких доводилося працювати авторським колективам, показав особливості й труднощі їх роботи.

Результат, якого вдалося досягнути у 1935 р. оцінюється автором неоднозначно. З одного боку, концепція вітчизняної історії все ще не була сформована. З іншого – підготовані рукописи все ж були хорошию основою для подальшого обміну думками і роботи у цьому напрямку.

Ключові слова: Й. Сталін, М. Ванас, ідеологія, сталінізм, історична політика, школа.

У середині 30–х років ХХ ст. в СРСР розпочався істотний поворот в ідеології держави, який стосувався багатьох сфер життя суспільства: від економіки і соціальної політики до науки і мистецтва. В західній історіографії він відомий під назвою «великий відступ» за однойменною працею російського соціолога–емігранта Миколи Тімашева. Починає період «великого відступу» у своїй книзі він 1934–м роком [1, с. 21].

1934 рік став переломним для радянської історичної освіти, так і для ідеологічної політики в цілому. У березні цього року розпочалася активна робота над поверненням повноцінного шкільного курсу історії, результатом якої стала опублікована 16 травня постановова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР». Одним з головних завдань, визначених цим документом була розробка стабільних підручників з історії.

У рамках перебудови змісту шкільної історичної освіти необхідно було розробити нову концепцію вітчизняної історії (на зміну далекої від патріотизму і етатизму концепції М. Покровського), що виявилось завданням досить непростим, але в той же час важливим з політико–ідеологічної точки зору. Ми розглянемо тільки перший етап цієї роботи, що охоплював період 1934–1935 рр.

Оскільки тема сталінської історичної політики залишається досить актуальною в пострадянській історіографії, вона досить якісно висвітлена в працях істориків. Тут можна згадати роботу А. Артїзова «На догоду поглядам вождя (Конкурс 1936 року на підручник з історії СРСР)» яка і сьогодні залишається чи не найбільш детальним дослідженням цього епізоду у розвитку шкільної історичної освіти в СРСР. Також відзначимо книгу О. Литвина «Без права на думку. (Історики в епоху Великого терору. Нариси долі)» і роботу професора Брянського державного університету ім. академіка І. Петровського О. Дубровського «Історик і влада: Історична наука в СРСР і концепція історії

феодалної історії в контексті політики й ідеології (1930–1959 рр.)», у якій дано найбільш повну на сьогодні, деталізовану і цілісну картину функціонування історичної науки у період сталінізму.

Незважаючи на наявність досить якісних досліджень, тему аж ніяк не можна вважати вичерпаною. За останні роки російськими архівістами було опубліковано велику кількість джерельних матеріалів, наукове опрацювання яких дозволяє пролити світло на нові деталі процесу формування сталінської концепції вітчизняної історії. Метою статті є детальний розгляд початкового етапу цього процесу, що охоплює 1934–1935 рр.

Робота авторських колективів, яким ЦК весною 1934 р. доручив написання стабільних підручників з історії, протікала на фоні істотних змін у державній ідеології. Саме в цей час була розгорнута масштабна пропагандистська кампанія, спрямована на те, щоб народні маси різних національностей почали відчувати СРСР своєю батьківщиною. Історія повинна була враховувати національні почуття різних народів, що населяли країну і таким чином викликати у них почуття патріотизму до «соціалістичної вітчизни».

Однак вдало зіграти на національних почуттях як росіян, так і українців, грузин та багатьох інших національностей одночасно було непростим завданням. За роки «коренізації» значно вирости «націоналістичні» настрої на місцях, і в той же час нікуди не зник «великоросійський шовінізм», про що досить відкрито говорить М. Яворський у своїй доповіді «Правий ухил та нацизм», яка, до речі, за змістом досить близька до позиції, декларованої Й. Сталіним на XVI з'їзді ВКП(б) 1930 року [13, с. 362].

М. Яворницький вбачав «правий ухил» у національному питанні «з одного боку в боротьбі проти проведення національно-культурного будівництва і великодержавній нетерпимості до інших націй та їх національних культур, в решті в тенденції реставрації єдиної неділимої Росії, з другого боку в поживленні сепаративних тенденцій в роз'ятруванні національної ворожнечі, в протиставленні національних культур і т.д.» [14, арк. 6–7].

Незважаючи на те, що М. Яворський у 1929 році був звинувачений у «націоналістичному ухилі», а в 1931 році заарештований, його аж ніяк не можна ставити в один ряд з так званими «буржуазними професорами». Навпаки, він поєднував у свою дослідницьку діяльність з обов'язками партійного бюрократа НКО УСРР. До того ж він сам енергійно цював «буржуазну історіографію» і всіляко перешкоджав діяльності М. Грушевського. Тому його цілком можна вважати виразником настроїв української партійної номенклатури цього періоду.

Його твердження про ріст сепаратистських тенденцій ілюструє випадок, з яким довелось зіткнутися партійним працівником. Один «крупний господарський робітник», що працював в Сибіру досить агресивно доводив своїм однопартійцям необхідність оформлення Сибіру в республіку і доводив, що сибіряки – це така ж нація, як і інші народи, що виходили в Радянський Союз [14, арк. 17].

Таким чином, партійне керівництво мало справу з одного боку – з бажанням російського населення відродити «єдину і неділиму Росію», а з іншого – значне зростання національної свідомості на території

«національних окраїн» країни, що подекуди межувало з сепаратистськими тенденціями.

Знайти формулу, за якої були б задоволені національні чаяння і одних і інших, було завданням дуже непростим. Уперше така формула була запропонована у зауваженнях Й. Сталіна, С. Кірова і А. Жданова на перші проспекти підручників, що були підготовані авторськими колективами влітку 1934 року.

Суть ідеї полягала у тому, щоб надати Жовтневій революції характер національно-визвольної. З цією метою в «Зауваженнях» проспект підручника з історії СРСР, підготований групою М. Ванана, був підданий критиці за те, що не була «підкреслена анексіоністсько-колонізаторська роль російського царизму, вкупі з російською буржуазією і поміщиками («царизм – тюрма народів»)». Далі ця думка викладена більш конкретно: «У конспекті не дані умови та витоки національно-визвольного руху підкорених царизмом народів Росії і, таким чином, жовтнева революція як революція, яка звільнила ці народи від національного гніту, залишається невмотивованою, так само як невмотивованим залишається створення Союзу РСР» [7, с. 122].

Таким чином, саме створення Країни Рад повинно було постати у підручнику як результат національно-визвольного руху народів, що були анексовані й колонізовані царизмом. Цікаво, що в оригіналі цього документу, що зберігається в особистому фонді Й. Сталіна, йшла мова тільки про те, що революція «звільнила ці народи». Уточнення «від національного гніту» дописав сам генсек, ще більше підкресливши нібито національний характер революції [7, с. 122].

Така схема повинна була викликати симпатії неросійських народів до радянської влади. Але крім того, одночасно необхідно було «вписати» в цю історичну концепцію найчисельнішу націю країни – самих росіян. Й. Сталін, С. Кіров і А. Жданов вирішили цю проблему наступним чином: якщо інші народи звільнялися за допомогою революції від їх колоніального положення всередині Росії, то росіяни звільнялися вже саму Росію від колоніальної залежності від капіталістичних країн Заходу.

Оцінка значення революції для росіян перегукуються з такою ж оцінкою щодо неросійських народів: «не врахована, – пишуть автори «Зауважень», – залежна роль як російського царизму, так і російського капіталізму від капіталу західноєвропейського, через що значення жовтневої революції, як визвольницької Росії від її напівколоніального становища, залишається невмотивованим» [7, с. 122].

Критикувався проспект і за те, що у ньому «не була підкреслена контрреволюційна роль російського царизму у зовнішній політиці з часів Катерини II до 50-х років XIX століття і далі («царизм, як міжнародний жандарм»)» [7, с. 122]. Тут треба зауважити, що і в дописі Й. Сталіна на полях самого проспекту, і в першому варіанті «Зауважень» використовувалася інакша характеристика – «оплот реакції» [7, с. 122] в Європі й Азії. Така, на перший погляд, незначна правка була наслідком роботи Й. Сталіна над ще одним важливим документом, пов'язаним з історією Росії.

Після того, як на початку 1934 року стрімко актуалізувалися питання вітчизняної історії, науковці потребували достатньо авторитетних і витриманих у

дусі марксизму позицій, на які можна було б орієнтуватися у роботі. Звичайно, якнайкраще для цього підходили праці власне класиків – К. Маркса і Ф. Енгельса, коли в них вдавалося знайти згадки про Росію.

В кінці червня 1934 року директор Інституту Маркса – Енгельса – Леніна В. Адорадський запросив дозвіл на публікацію нового перекладу статті Ф. Енгельса «Зовнішня політика російського царизму» в номері «Більшовика», присвяченому 20-річчю Першої світової війни. Річниця початку війни була додатковим вагомим аргументом на користь актуальності публікації, але якщо розглянути зміст цієї статті, стає зрозумілим, що вона була для Й. Сталіна вкрай невчасною і недоречною.

У ній Ф. Енгельс викинув чимало жорстких характеристик на адресу царизму і російської дипломатії і покладав на Росію відповідальність за світову війну. Як припускає укладач збірника документів «Й. В. Сталін. Історична ідеологія в СРСР у 1920–1950 роки: Переписка з істориками, статті і нотатки з історії, стенограми виступів» М. Зеленов, читаючи статтю класика, Й. Сталін відчув аналогію з зовнішньополітичною і внутрішньополітичною ситуацією в СРСР [12, с. 222].

Крім того, праця Ф. Енгельса йшла в розріз з тією русоцентричною пропагандистською концепцією, що тільки-но почала застосовуватися радянською пропагандою. Ось, наприклад, яку розгорнуту і цікаву характеристику дає він російському народу:

«Населення рідкісне, але швидко зростає, тож зростання могутності країни забезпечене одним вже плинном часу. Це населення заостеніло в розумовому застої, позбавлене будь-якої ініціативи, але в рамках свого успадкованого від предків побуту може бути використано рішуче на що завгодно; витривале, хоробре, покірне, звикле до всіх тягот, воно представляло собою кращий солдатський матеріал для воєн того часу, коли зімкнуті маси вирішували результат бою» [12, с. 227].

Ці рядки не залишили Й. Сталіна байдужим. Він не став їх спростовувати, але все ж на полях дописав: «Надто просто. Стиль легкого памфлетиста» [12, с. 227]. А от заперечення «вождя» викликало речення, у якому царська влада характеризується як остання твердиня загальноєвропейської реакції. На полях він записав «Ні, не остання» [12, с. 233].

Не будемо описувати тут увесь цей своєрідний «діалог», відмітимо лише, як інші дописи дають уявлення про загальне сприйняття Й. Сталіном статті Ф. Енгельса. Так, на полях зустрічаємо фрази «Що за маячня...», «Наївно» (декілька разів), «Чому? Адже це неправильно», «Надто просто» [12, с. 227–233].

Очевидно, під враженням від цього документу генсек і вирішив замінити визначення царизму як «оплоту загальноєвропейської реакції» на менш категоричне – «міжнародний жандарм».

Звичайно, стаття Ф. Енгельса до друку допущена не була. Більше того, Й. Сталін вважав за потрібне ознайомити зі своїм рішенням, а також з оцінкою цієї статті обмежене коло членів найвищого партійного керівництва. 19 липня сама стаття, а також супровідний лист Й. Сталіна, у якому він детальніше, але у більш м'якій формі аналізує цей документ, були розіслані членам і кандидатам в члени Політбюро ЦК, а також А. Жданову і В. Адорадському.

Аналізуючи публікацію, генсек відзначив, що «в своєму памфлеті проти російського царизму (стаття Енгельса – хороший бойовий памфлет) Ф. Енгельс дещо захопився і, захопившись, забув на хвилину про деякі елементарні, добре йому відомі, речі». Й. Сталін звертає увагу соратників на те, що «завойовницька політика була також притаманна – не в меншій, якщо не в більшій мірі – королям і дипломатам всіх країн Європи» [12, с. 237], таким чином у деякій мірі виправдовуючи зовнішню політику Росії.

У статті А. Панкратової «За більшовицьке викладання історії», що була видана на початку 1935 року у тій частині, де йдеться про директиви особисто Й. Сталіна щодо розробки підручників, зустрічаємо абзац, який ледь не дослівно повторює твердження генсека, дане ним у вищезгаданому листі з критикою статті Ф. Енгельса, про те, що після поразки у Кримській війні царизм втратив свою попередню самостійну роль у міжнародній політиці [11, с. 30]. З цього епізоду ми можемо зрозуміти, що якщо не сам документ, то основні думки Й. Сталіна, висловлені в ньому, були донесені до істориків, які працювали над підручниками.

Така увага до деталей і, зокрема, до визначень була не випадковою. «Зауваження з приводу конспекту підручника з «історії СРСР» є одним з прикладів, що ілюструють характеристику Й. Сталіна як «великого конспіратора». Як розповідав про це Л. Каганович, «Сталін тим і відрізнявся, що не завжди розкривав себе. Він не завжди розкривав нам свої плани. Ми повинні були здогадуватися. Часто, не розкриваючи свої задуми, він натякав: зверніть увагу на такі-то вузли, зверніть увагу на таке-то оформлення. І все. Я, наприклад, розумів це так: вірогідно там щось готується, щось задумується і т.п.» [8, с. 72–73]. Подібний стиль взаємодії тим більше був притаманний Сталіну в керівництві сферами, пов'язаними з ідеологією.

Також відзначимо ще одну, пов'язану зі сказаним вище особливість Й. Сталіна, як політика. Його слова і декларації у ряді випадків могли значно відрізнятись і навіть протирічити його реальній політиці. Найбільш типовим прикладом є його підкреслена скромність у оцінках власної персони і присікання (навіть не завжди публічне) проявів культу особистості, що поєднувалися з розгортанням цього культу і просуванням в партійній ієрархії людей, подібних до Л. Берії, який «лестив і славословив так, що старі друзі морщилися від сорому» [2, с. 131]. Такі протиріччя, на нашу думку, були зумовлені не тільки політичними інтересами, але й особливостями особистості Й. Сталіна.

Подібна ситуація, як нам здається, відбувалася і в історичній ідеології. Й. Сталін, добиваючись від істориків значного відступу від усталеного більшовицького розуміння марксизму, сам не поспішав робити різкий поворот і протирічити існуючій традиції принаймні до тих пір, коли нова історична парадигма не стане загальноприйнятною. Тому для втілення свого задуму він використав у «Зауваженнях» притаманні йому своєрідні «натяжки», сигнали, які повинні були зорієнтувати авторів у їх роботі.

Й. Сталін, С. Кіров і А. Жданов висловили незадоволення цілим рядом застосованих термінів, також тим, що Лжедмитрій іменувався Дмитрієм «Названим»

[7, с. 122]. Вони особливо наголосили на тому, що в підручнику повинно бути виважене кожне слово і кожне визначення, таким чином надаючи особливої ваги тим термінам, які вводили самі. Крім уже проаналізованого нами визначення царизму як «міжнародного жандарму» авторами «Зауважень» було використане ще одне: «царизм – тюрма народів».

На перший погляд здається, що це визначення звучить цілком у дусі ленінської національної політики і відповідає поглядам на вітчизняну історію, що панували упродовж 20-х років ХХ століття в СРСР. Однак якщо б автори підручників звернулися до праць В. Леніна (що вони, звичайно, повинні були зробити), то вони б виявили, що у нього це визначення виглядає дещо інакше. У його праці «До питання про національну політику» читаємо наступне: «Після цього заходу (заборони вшанування Т. Шевченка) мільйони і мільйони «обивателів» стали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів»» [9, с. 66].

Підміна ленінського визначення «Росія – тюрма народів» на «царизм – тюрма народів» мала на меті розділити поняття «Росія», яке належало реабілітувати у ході патріотичної пропагандистської кампанії і поняття «царизм» з яким треба було пов'язати весь негатив, що мав місце у минулому країні.

Закінчуються зауваження такими вимогами: «Нам потрібен такий підручник історії СРСР, де б історія Великої Росії не відривалася від історії інших народів СРСР – це по-перше – і де б історія народів СРСР не відривалася від історії загальноєвропейської і взагалі світової історії – це по-друге» [7, с. 122].

Перша вимога означала, що історія інших народів повинна бути «вплетена» в історію Росії, яка залишалася в центрі уваги історичного нарративу. Зміст другої вимоги, за нашим припущенням, полягав у тому, щоб показати, що колоніальна залежність є не особливістю перебування у складі Російської імперії, а неминучим супутником малих народів в умовах як феодального, так і капіталістичного ладу. У цьому і полягав задум написання окремого підручника з нової історії залежних і колоніальних країн.

Варто також зазначити, що у розпорядженні Й. Сталіна були тільки проспекти підручників, перейменовані уже у владних кабінетах у «конспекти» [6, с. 236]. Це були, хоча і досить добре деталізовані, але лише плани навчальних книг. Яким змістом будуть заповнені пункти цих планів, годі було зрозуміти тільки з їх назв і короткого опису з декількох слів. На цьому етапі питання змісту було ще відкрите і для самих авторів. Тому зауваження Й. Сталіна, С. Кірова і А. Жданова були скоріше керівними настановами, ніж дійсно критикою уже виконаної роботи.

14 серпня 1934 року, на засіданні Політбюро ЦК були схвалені зауваження до конспекту підручника з історії СРСР, а також зауваження тих же авторів до конспекту підручника нової історії. Зауваження до роботи групи М. Лукіна (підручник з нової історії) були не такими значними, як попередні. Значна увага і у них була присвячена вітчизняній історії.

Від авторів підручника очікували, щоб «червоною ниткою» книги було протиставлення буржуазної і соціалістичної революції, необхідно було показати,

що «французька (і будь-яка інша) буржуазна революція, звільнивши народ від ланцюгів феодалізму і абсолютизму, наклала на нього нові ланцюги, ланцюги капіталізму і буржуазної демократії, тоді як соціалістична революція в Росії розбила всі і всякі ланцюги і звільнила народ від всіх форм експлуатації» [7, с. 123].

Також від авторів вимагалось довести історію до 1934 року, протиставивши економічну і політичну кризу в капіталістичних країнах переможному будівництву соціалізму в СРСР. Загалом же, на думку авторів «Зауважень», цей конспект був складений «більш толково, ніж конспект історії СРСР» [7, с. 124].

Як показав подальший розвиток подій, історики не змогли відчутти у «Зауваженнях» ті нові віяння, які партійне керівництво хотіло бачити у трактуванні вітчизняної історії. Дійсно, зробити це було не легко. За влучним висловом історика А. Артїзова, Й. Сталін, С. Кіров і А. Жданов, перчисливши що не було зроблено, або було зроблено незадовільно, «зайняли при цьому вельми зручну позу – позу замовчування: вони ніби були знайомі з істиною, але не поспішали ділитися нею» [3, с. 127].

Природно, що марксистські історики перш за все побачили у цьому документі ті елементи, які були для них близькі, зрозумілі і звичні. Публічне розвінчання М. Покровського як історика почалося тільки з 1936 року, а до того часу його книги все ще широко використовувалися як в середній, так і у вищій школі [4, с. 136]. Тому різкого повороту від так званої «школи покровського» не відбулося.

До того ж самі «Зауваження» залишалися у значній мірі в полоні його трактування історії Росії. У них протиставляється самодержавний лад і лад феодальний [7, с. 122]. Останній при цьому асоціюється виключно з періодом феодальної роздробленості, що відповідало поглядам М. Покровського на хронологічні рамки феодалізму в Росії.

Дещо інакше зрозуміли ситуацію «старі професори». Вони також зі свого боку легше сприймали знайомі уже для них сюжети у державній ідеології, досить швидко відчувши повернення «старої історії», хоч і в новій, «марксистській» обгортці. 5 квітня 1935 року на нараді у А. Бубнова М. Ванга висловлював своє незадоволення членом його групи і «старим спеціалістом» Б. Грековим, який, за словами керівника, не стояв на марксистських позиціях, позитивно оцінював прийняття християнства, а історичні постаті Київської Русі у нього «всі – національні герої: Святослав – національний герой» [5, акр. 38–39]. Тому М. Ванга зробив висновок, що розділ Б. Грекова не можна буде використати у підручнику. У відповідь А. Бубнов запропонував на допомогу Б. Грекову залучити історика-марксиста П. Дроздова.

Як виявиться пізніше, позиція цього «старого професора» практично повністю відповідала сталінському баченню вітчизняної історії. Але з огляду на те, яке значення надавалося у підручниках сучасному періоду (з 1917 до 1930-ті роки), керівну роль у їх написанні було віддано історикам партійним. Однак саме вони найважче відступали від попередніх позицій.

Нездорова обстановка взаємної підозри і загроза у звинуваченнях в так званих «ухилах» призвела до того, що вони постійно боялися навіть незначною мірою

відійти від марксизму. Ситуацію, що склалася влучно описав ще у 1934 році С. Кіров, кажучи про авторські колективи: «Люди–то налякані здорово, треба нам по совісті сказати, – думають – чорт його знає, спробуй напиши, а потім і вийде, що якщо через кожен рядок в цій історії немає діалектичного матеріалізму, от і попов» [6, с. 231].

Збереглися спогади історика Є. Гунтової про її викладача В. Лебедева, що вів семінари з російської історії на щойно відновленому історичному факультеті Московського університету. Студенти дали йому прізвище «Лебедев у лапках» через те, що він, боячись сказати зайве слово, постійно застерігався, вживаючи різні історичні терміни зі словами «в лапках»: «смутий час» в лапках, «розкол» в лапках, «Петро Великий» в лапках і так далі [4, с. 129].

Загальна атмосфера страху в середині 30-х років ХХ століття була пануючою серед багатьох авторів підручників. У особистій розмові С. Томсінський казав М. Ельвову: «Дивись, що відбувається в партії – люди бояться зібратися на вечірку, А. Панкратова – боїться у себе, М. Ванаг – у себе...» [10, с. 181].

Як наслідок згаданих нами складнощів, визначені ЦК строки були зірвані, а матеріали, підготовані авторськими групами були далекі від того, що хотіла бачити у підручниках партійна верхівка.

Упродовж серпня 1935 – січня 1936 років до ЦК і наркомпросу надійшов ряд відгуків і рецензій на макети підручників, написаних авторськими колективами: на три книги з історії СРСР (групи М. Ванага, а також московської і ленінградської груп), підручники з історії стародавнього світу, середніх віків, нової історії а також нової історії залежних і колоніальних країн. Вони містили в собі як окремі правки різного роду помилок і неточностей, так і принципові зауваження щодо їх змісту.

Робота групи М. Ванага отримала в цілому схвальні оцінки серед науковців [6, с. 145], але рішення щодо нього у владних кабінетах затягувалося. 4 грудня 1935 члени комісії Політбюро ЦК ВКП(б) з перегляду підручників отримали розгромну рецензію на підручник В. Бистрянського, після чого питання про його публікацію остаточно відпало [3, с. 127].

Незважаючи на те, що робота над підручниками на цьому етапі вважалася проваленою, тексти написаних книг унаслідок кропіткої роботи істориків були значним кроком вперед у порівнянні з попередніми підручниками. Їх автори дали хороший матеріал для осмислення як партійцями, які займалися питаннями ідеології, так і колегами–істориками. Саме на основі критики цих робіт (особливо підручника з історії СРСР для середньої школи) сформувався чіткий вимоги щодо змісту шкільної навчальної книги з вітчизняної історії, які були покладені в основу проведення конкурсу з написання елементарного підручника історії СРСР у 1936 року.

Список використаних джерел

1. Timashev N. The Great Retreat. The Growth and Decline of Communism in Russia. – New York, 1946. – 470 p.
2. Аллилуева С. И. Двадцать писем к другу. – М.: «Книга», 1989. – 216 с.
3. Артизов А. В угоду взглядам вождя (Конкурс 1936 г. на учебник по истории СССР) // Кентавр, 1991. – Октябрь–декабрь. – С.125–135.

4. Гутнова Е. Пережитое. – М., 2001. – 464 с.
5. Derzhavnyi arkhiv Rossijskoi Federacii. – Ф.2306. – Оп.70. – Спр.2186.
6. Дубровский А. Историк и власть: Историческая наука СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950 гг.) – Брянск: Издательство Брянского государственного университета им. акад. И. Г. Петровского, 2005. – 802 с.
7. Историю – в школу: создание первых советских учебников / шеф–ред. С. Кудряшов. – Москва: Архив Президента РФ, 2008. – 304 с.
8. Куманёв Г. Рядом со Сталиным: откровенные свидетельства. – М., 1999. – 446 с.
9. Ленин В. К вопросу о национальной политике// Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. – Т.25. – М., 1980. – С.64–72.
10. Литвин А. Л. Без права на мысль. (Историки в эпоху Большого террора. Очерки судеб). – Казань: Татарское кн. издво, 1994. – 194 с.
11. Панкратова А. За большевистское преподавание истории // Борьба классов. – 1935. – №1–2. – С.19–36.
12. Сталин И. Историческая идеология в СССР в 1920–1950–е годы: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сборник документов и материалов. Часть 1. 1920–1930–е годы / Сталин И.; сост., предисл., коммент. М. В. Зеленова. – СПб.: Наука–Питер, 2006. – 496 с.
13. Сталин И. Политический отчет Центрального комитета XVI съезду ВКП(Б) // Сталин И. Сочинения. – Т.12. – М., 1949. – 397 с.
14. Центральный державный архив громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7518.

References

1. Timashev N. The Great Retreat. The Growth and Decline of Communism in Russia. – New York, 1946. – 470 p.
2. Allilueva S. I. Dvadcat' pisem k drugu. – M.: «Kniga», 1989. – 216 s.
3. Artizov A. V угоду vzgljadam vozhdja (Konkurs 1936 g. na uchebnik po istorii SSSR) // Kentavr, 1991. – Oktjabr'–dekabr'. – S.125–135.
4. Gutnova E. Perezhitoe. – M., 2001. – 464 s.
5. Derzhavnyj arhiv Rosijs'koi' Federacii'. – F.2306. – Op.70. – Spr.2186.
6. Dubrovskij A. Istorik i vlast': Istoricheskaja nauka SSSR i koncepcija istorii feodal'noj Rossii v kontekste politiki i ideologii (1930–1950 gg.) – Brjansk: Izdatel'stvo Brjanskogo gosudarstvennogo universiteta im. akad. I. G. Petrovskogo, 2005. – 802 s.
7. Istoriju – v shkolu: sozdanie pervyh sovetskikh uchebnikov / shef–red. S. Kudrjashov. – Moskva: Arhiv Prezidenta RF, 2008. – 304 s.
8. Kumanjov G. Rjedom so Stalinym: otkrovennye svidetel'stva. – M., 1999. – 446 s.
9. Lenin V. K voprosu o nacional'noj politike// Lenin V. Polnoe sobranie sochinenij: v 55 t. – T.25. – M., 1980. – S.64–72.
10. Litvin A. L. Bez prava na mysl'. (Istoriki v jepohu Bol'shogo terrora. Oчерki sudeb). – Kazan': Tatarskoe kn. izdvo, 1994. – 194 s.
11. Pankratova A. Za bol'shevistskoe prepodavanie istorii // Bor'ba klassov. – 1935. – №1–2. – S.19–36.
12. Stalin I. Istoricheskaja ideologija v SSSR v 1920–1950–e gody: Perepiska s istorikami, stat'i i zametki po istorii, stenogrammy vystuplenij. Sbornik dokumentov i materialov. Chast' 1. 1920–1930–e gody / Stalin I.; sost., predisl., komment. M. V. Zelenova. – SPb.: Nauka–Piter, 2006. – 496 s.
13. Stalin I. Politicheskij otchet Central'nogo komiteta XVI s#ezdu VKP(B) // Stalin I. Sochinenija. – T.12. – M., 1949. – 397 s.
14. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrain'ny. – F.1. – Op.20. – Spr.7518.

Slobodian S. O., postgraduate, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine, Chernivtsi), stasslobodian@gmail.com

Work on the concept of national history as part of the writing of school textbooks in the USSR in 1934–1935

The article deals with the initial stage of the creation of school textbooks on history in the USSR. In 1934 active work began on the development of the concept of national history, primarily for the needs of education. This work began simultaneously with significant changes in the ideology of the state towards patriotism. In the summer of this year the outlines of the textbooks were read by Joseph Stalin and his entourage.

The article analyzes the content of the remarks of J. Stalin, S. Kirov and A. Zhdanov to the outline of the textbook prepared by the team of authors and edited by N. Vanag. Based on this document, the author tries to understand the requirements for the authors' groups. The author also investigated the influence of party leaders on the coverage of some episodes of Russian history.

In addition, considerable attention is paid to J. Stalin's criticism of F. Engels's article «The Foreign Policy of Russian Tsarism» and author shows its influence on the process of writing textbooks on history.

Also, the author of the article reflected the political circumstances in which the authors' groups had to work, showed the peculiarities and difficulties of their work.

The result, which was achieved in 1935, is estimated by the author ambiguously. On the one hand, the concept of national history has not yet been formed. On the other hand, the prepared manuscripts were still a good basis for further exchange of views and work in this direction.

Keywords: I. Stalin, N. Vanag, ideology, Stalinism, historical policy, school.

* * *

УДК 930.1:94(477)«1921»

Плазова Т. І.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
гуманітарних наук, Національна академія
сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного
(Україна, Львів), taniaiviv17@gmail.com

ВІСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКО–ПОВСТАНСЬКОГО ШТАБУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Другий зимовий похід Армії УНР у 1921 р., став завершальним і трагічним фіналом визвольної боротьби українського народу за незалежність 1917–1921 рр. Він ознаменував собою не лише закінчення, по суті, цілої епохи в історії збройних змагань, а й започаткував новий етап її продовження, що ґрунтувався на глибокому переосмисленні концепції подальшої боротьби за незалежність України.

Аналізуючи дослідження діяльності УППШ в українській історіографії міжвоєнного періоду, слід мати на увазі те, що в силу низки суспільно–політичних, ідейно–теоретичних та історичних чинників, вона часто мала заангажований характер, бо формувалася зусиллями двох протилежних дослідницьких таборів. Один з них представляли історики, що чітко орієнтувалися на державницьку концепцію національно–визвольної боротьби українського народу в період 1917–1921 рр.; інший представляли історики, які працювали в умовах радянського режиму і основну увагу звертали на його апологетику, поборювали і засуджували усе, що не вкладалося в рамки заідеологізованої науки.

Ключові слова: історіографія, Український Партизансько–Повстанський Штаб, незалежність, національно–визвольна боротьба, еміграція.

Повстанський рух в Україні початку 20–х рр. ХХ ст., спроби його керівних структур, яким й був УППШ, відновити УНР розглядали з точки зору їх протистояння радянській владі, яка вважалася єдиним правомочним представником широких трудових верств українського народу. Зрозуміло, що така конфронтація між обома таборами істориків та політиків не могла сприяти повноцінному та об'єктивному дослідженню даної проблеми. Чимало фактів, які не вписувалися у ті чи інші ідеологічні установки, передусім радянські, просто ігнорувалися. У зв'язку з тим в оцінці і використанні здобутків попередньої історіографії необхідно дотримуватися критичного і творчого підходів.

Особливість періоду міжвоєнного двадцятиліття полягає в тому, що написані у той час роботи, так би мовити, по свіжих слідах подій, часто самими учасниками. Подекуди вони частково мають мемуарний відтінок. Однак у них спостерігається прагнення окреслити певне коло проблем, які надалі розробляли історики та політичні діячі. Серед них важливе місце посідало й висвітлення партизансько–повстанської боротьби в Україні, її політичної спрямованості, спроб різноманітних партій, організацій, державних структур використати у своїх цілях. В основному цими питаннями займалися на еміграції.

Метою даної роботи є комплексно висвітлити дослідження діяльності УППШ в українській історіографії міжвоєнного періоду.

Аналізуючи історіографічного огляду даної проблеми, варто визначити поняття терміну «партизансько–повстанський рух», формування та керування яким мав здійснювати і почасти здійснював УППШ. У сучасній військово–теоретичній думці під даним поняттям розуміють одну з форм боротьби проти іноземних загарбників, яка ведеться на території контрольованій ворогом методами і способами, що відрізняються від дій регулярних військ [1, с. 15].

Оскільки в назві УППШ містилося два терміни «партизанський» та «повстанський», треба відзначити, що хоча ці поняття і близькі між собою, але не є тотожними. Під партизанами прийнято вважати «осіб, які добровільно воюють у складі озброєних організованих партизанських сил на території, зайнятій суперником (контрольованій реакційним режимом) за волю та незалежність своєї батьківщини. Партизани є комбатантами*», «якщо вони задовольняють такі вимоги: мають на чолі особу, яка відповідає за своїх підлеглих; мають відзнаки; відкрито носять зброю; дотримуються у бойових діях норм міжнародного права, що застосовуються в період збройних конфліктів» [2, с. 268]. Що ж до «повстанства», то його еволюція можлива у двох напрямках: або підпорядкування законному урядові, який веде боротьбу за повернення в країну і звільнення її від чужоземної окупації, або ж переростання у стихійний неконтрольований рух, який врешті може набрати асоціального спрямування. Відзначаючи цей бік партизанського руху можна зробити висновок, що він в даному році міг набрати антидержавного характеру, а тому еміграційний уряд УНР, щоб запобігти цьому намагався спрямувати його в організоване конструктивне русло й заснував спеціальний орган для його керування – УППШ.

Позаяк проблема даного дослідження безпосередньо не стосується теорії партизанської боротьби, то й немає потреби в аналізі спеціальних досліджень, що висвітлювали б це питання. В той же час у діяльності УППШ чітко простежувалися спроби реалізації напрацьовань тогочасної військово–теоретичної думки у галузі підготовки та керування партизансько–повстанською боротьбою. До них відносилися праці В. Давидова «Опыт теории партизанского действия», генерал–майора російського Генерального штабу М. Голіцина «О партизанских действиях в больших размерах, приведенных в правильную систему и примененных к действиям армий вообще и наших русских в особенности» (1853 р.), генерал–лейтенанта Ф. Гершмальна «Партизанская война» (1855 р.), генерала В. Клембовського «Партизанские действия. Опыт руководства» (1894 і 1919 рр. видання).

У даній праці пропонується до розгляду період міжвоєнного двадцятиліття. Його особливість у тому, що написані у той час роботи, так би мовити, по свіжих слідах подій, часто самими учасниками. Подекуди вони частково мають мемуарний відтінок. Однак у них спостерігається прагнення окреслити певне коло проблем, які надалі розробляли історики. Серед них важливе місце посідало й висвітлення партизансько–повстанської боротьби в Україні, її політичної